

УДК 94:343.813](477.54)''18/19''
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/4.12>

Міронова І.С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

РЕАЛІЗАЦІЯ РЕФОРМИ СКАСУВАННЯ ТІЛЕСНИХ ПОКАРАНЬ У КАТОРЖНИХ ТЮРМАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглянуто основні положення реформи скасування тілесних покарань 1863 р. та її реалізацію у каторжних тюрмах Харківської губернії. Зазначено, що приводом до запровадження цієї реформи стали гуманізація поглядів суспільства та ліберальні реформи Олександра II. Звернено увагу на те, що на початковому етапі реформою було збережено основні види тілесних покарань для каторжан і засланих до Сибіру.

Висвітлено умови перебування та систему тілесних і моральних покарань політичних каторжан у Новоборисоглібському та Новобілгородському політичних централах. Розглянуто основні види та терміни каторги, проаналізовано головні закони та законодавчі акти щодо її реорганізації, заснування каторжних тюрем та еволюцію системи покарання упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Законом 2 червня 1903 р. було остаточно скасовано тілесні покарання для каторжан і засланих.

Зазначено, що російсько-японська війна 1904–1905 рр. та революційні події 1905 р. стали поштовхом до реорганізації каторги і посилення режиму політичних в'язнів у каторжних тюрмах. Це стало причиною запровадження Миколою II смертної кари для політичних каторжан. Указано, що на території українських губерній тоді діяли три тимчасові каторжні тюрми – Харківська, Херсонська та Миколаївська. Розглянуто умови перебування і систему покарання ув'язнених у Холодногірській каторжній тюрмі.

Звернено увагу на те, що останній проєкт реорганізації каторги 1909 р. залишив попередні положення про дисципліну і міри покарання ув'язнених у каторжних тюрмах, хоча розглядав деяке пом'якшення режиму і тілесних покарань. Російська імперія залишалася однією з небагатьох країн, де на початку ХХ ст. у каторжних тюрмах ще застосовувалися тілесні покарання та кайдани.

Ключові слова: каторжні тюрми, каторга, реформа скасування тілесних покарань, Харківська губернія, Новоборисоглібський і Новобілгородський політичні центри, Холодногірська каторжна тюрма, політичні в'язні.

Постановка проблеми. Проблема гуманізму загалом і гуманізації покарання зокрема традиційно пов'язана з визнанням та утвердженням статусу особистості, її прав, свобод, шанобливого ставлення до неї, заснованих на взаєминах любові, добра та ненасильства. Сучасний стан кримінально-правових інститутів є результатом тривалої еволюції ідей і принципів гуманізму, які у ХІХ ст. стали основою модернізації системи покарання та низки інших ліберальних реформ Олександра II. Уже тоді велось обговорення таких важливих проблем кримінального права, як ефективність застосування смертної кари та тілесних покарань, пошук альтернатив позбавлення волі, необхідність пом'якшення кримінально-правового режиму для каторжан і засланих тощо. Реформа скасування тілесних покарань 1863 р. була викликана суспільною ідеєю при-

йняття принципів лібералізму та концепції правової держави як основоположних для всієї правової системи. Подібна гуманістична еволюція кримінального покарання стає особливо актуальною на сучасному етапі реформування пенітенціарної системи в Україні як суттєва частина гуманізації суспільного прогресу загалом і кримінально-виконавчої політики зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою каторги та каторжних тюрем на території українських губерній Російської імперії сьогодні займається невелика кількість вітчизняних науковців. Серед них виділимо роботи Л. Біліченко [2; 3], присвячені історії створення і діяльності Харківської та Миколаївської каторжних тюрем, умовам і режиму перебування у них ув'язнених, у тому числі політичних арештантів. У статті П. Токаленка [25] досліджено

проблематику системи виконання покарань у Російській імперії щодо політичних арештантів під час і після Першої російської революції, описано репресивну модель тюремного ув'язнення на початку ХХ ст. на Півдні України. Побіжно цієї теми у своїх працях торкаються дослідники пенітенціарної системи України О. Григор'єв [7], В. Пальченкова [16], В. Россіхін [21]. Питання правового регулювання виконання покарань на початку ХХ ст. розкрив Ю. Соцький [23].

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні основних положень реформи скасування тілесних покарань 1863 р., її реалізації у каторжних тюрмах, умов перебування та системи тілесних і моральних покарань політичних каторжан у Новоборисоглівському та Новобілгородському політичних централах і Холодногірській каторжній тюрмі Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Покарання за різні види кримінальних злочинів відомі ще з часів Київської Русі. Найдавнішою формою з них була помста злочинцю з боку потерпілого або його родичів, але такий вид покарання, як тілесні каліцтва, не був розповсюдженим у системі права Руської держави. У литовсько-польські часи система покарань за кримінальні злочини розширилася. Найбільш тяжкими з них були смертна кара і тілесні покарання, які поділялися на два види: болісні (биття батогами, киями, різками) та калічніцькі (відтинання руки, вуха чи носа тощо).

Власна система покарань існувала також у Запорозькій Січі. За словами Д. Яворницького: «Ворогам, злодіям, зрадникам, гвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилювання: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа, дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги і завдавали інші кари» [14].

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького сприяла демократизації права та гуманізації системи покарань, що, на думку О. Гуржія, було спричинено дорожнечою робочих рук і порівняно великою вартістю грошей [8, с. 128]. Особу, котра скоїла злочин і щиро розкалася, нерідко взагалі прощали та звільняли від покарання. Зазначимо, що війна зумовила значне поширення звичаєвого права на територію всіх регіонів Гетьманщини, однак із кінця ХVІІ ст. норми звичаєвого права почали витіснятися нормами місцевої військово-адміністративної влади, а далі почався процес поширення на українських

землях російських правових норм, що вплинуло на подальший розвиток системи покарань [14].

У цей період система кримінальних покарань Російської держави у своїй законодавчій основі була врегульована у Соборному уложенні 1649 р. З усіх видів кримінального покарання найсуворішим була страта. Тяжким випробуванням для злочинців були й тілесні покарання: биття батогами; биття батогами на козлі; биття батогами нещадно, щоб іншим не кортіло так робити; биття батогами на торгу тощо. Крім того, Уложення призначало відрізання руки, ноги, носа, вух, губ, розпорювання ніздів [10, с. 160]. Слід зазначити, що відтоді Російська держава, стурбована необхідністю колонізувати території, які розширювалися, почала активно використовувати для цієї мети працю засуджених злочинців. У цьому сенсі Соборне уложення вже згадувало різновид заслання, куди злочинців спрямовували «у кайдалах», що стало прообразом майбутнього покарання заслання на каторгу, у якому позбавлення волі поєднувалося з важкими роботами на користь держави [26].

Заслання на каторгу як особливий вид покарання офіційно було запроваджено Петром I у 1699 р., а юридично закріплено указом 1703 р. Згідно з указом праця арештантів використовувалася на будівництві фортець, фортив та оборонних споруд. Заслання на каторгу включало сукупність дуже важких для злочинця каральних елементів: суворі та жорстокі умови утримання та виснажливу працю [26]. У справі тілесних покарань Петро I був не милосерднішим за своїх попередників, запровадивши такі їх види, як заковування у залізо ніг і рук; посадження на хліб і воду; посадження на дерев'яного коня; батоження [10, с. 160].

На початку ХІХ ст. широкі кола громадськості згідно із загальноєвропейськими тенденціями гуманізації поглядів звернули увагу на цілі та способи покарання злочинців. У 1801 р. імператор Олександр I заборонив разом із судовими катуваннями членомікідливі покарання, а саме: відсікання руки, носа, відрізання язика, але наступного року, коли в особливо заснованому комітеті розглядалося питання про скасування торговельного покарання з побиттям батогами, його членами було висловлено побоювання, що народ через непорозуміння легко може уявити, що і будь-яке кримінальне покарання скасовується. Саме через це побоювання батіг продовжував діяти як карний захід до періоду введення в дію Положення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Цього року батіг був замінений трихвальною пліткою, яка мала застосовуватися лише до тих зло-

чинців, котрі вчинили нові злочини після відбуття каторги [28, с. 2]. Як вказував Г. Джаншиєв, для військових і засланих-каторжан був залишений той самий батіг у вигляді палиць або шпіцрутенів. Кількість ударів шпіцрутенами досягала жахливої цифри – від 500 до 5–6 тис., що дорівнювало смертному вироку. Це покарання супроводжувалося для каторжан приковуванням до візка на період від одного до трьох років [10, с. 161].

Відповідно до нового Уложення 1857 р. тілесне покарання становило для осіб непривілейованих станів необхідне доповнення до будь-якого кримінального покарання. У разі заслання на каторжні роботи призначалося публічне покарання від 30 до 100 ударів плітками. Після цього проводилося таврування, тобто поставлення катом на лобі та щоках трьох букв «К. А. Т.», тобто «каторжний».

Таврування каторжан було введено законом 21 липня 1845 р. У 1846 р. Медичною радою було складено інструкцію фельдшерам для накладення тавр, розіслано інструменти, склад для натирання знаків і малюнки із зазначенням місця на тілі людини, де належало ставити тавро. Через те, що тавра стиралися з часом, їх відновлювали. Закон звільняв від цієї процедури лише жінок і каторжан, які не досягли віку двадцяти одного року [10, с. 161–165].

Стосовно заслання на каторжні роботи, то воно як особливий вид покарання було введено за скоєння тяжких злочинів (проти держави, вбивство, зґвалтування та ін.) та було докладно врегульовано у Статуті про засланих 1822 р., а потім у Зводі законів Російської імперії 1832 р. Слід зазначити, що закони про заслання у цей період ще не розмежовували каторжан за характером злочинів, тобто не ділили їх на політичних і кримінальних [17, с. 95]. Також у цьому документі було запроваджено класифікацію каторги на безстрокову та термінову. Межа безстрокової каторги була визначена у двадцять років, після чого передбачалося звільнення каторжан і закріплення їх за тим закладом, де вони працювали. Термінових каторжних після закінчення терміну покарання відправляли на поселення, а колишніх військових – до військового начальства. Пізніше питання призначення заслання на каторжні роботи були детально розписані в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., і тим самим інститут каторги отримав комплексне правове регулювання. Саме тоді заслання до Сибіру та каторга стали основними видами кримінального покарання [26].

Скасування кріпосного права у 1861 р. і проєкт судової реформи із запровадженням інсти-

туту адвокатури, присяжних засідателів і наданням судам публічності та гласності не могли бути зрівняні з тяжкими тілесними покараннями, які не відповідали поглядам величезної більшості людей 60-х рр. XIX ст., тому скасування їх підказувалося загальною суспільною правосвідомістю [4, с. 200–202]. За словами професора І. Беляєва: «Чим людяніше будете чинити зі злочинцями, тим людянішими будуть і вони, і тим чутливішим буде для них будь-яке розсудливе, а не тваринне покарання» [10, с. 157].

Початок епохи ліберальних реформ Олександра II у сфері тілесних покарань зробив великий крок. 17 квітня 1863 р. був виданий імператорський указ «Про деякі зміни у чинній системі покарань кримінальних і виправних». Згідно з указом повністю було скасовано жорстокі тілесні покарання, а також накладення тавр у цивільному відомстві, в армії та на флоті [10, с. 158], але щодо каторжан і засланих указ зберіг покарання плітками та різками, а також приковування їх до візка на період від одного до трьох років [28, с. 2]. Такими були основні пункти цього гуманного законодавчого акта.

З огляду на здійснювані з 1860-х рр. реформи, у тому числі і скасування тілесних покарань, здавалося би, каторга в тому вигляді, в якому вона була, буде скасована або трансформована відповідно до ліберальних ідей, які дедалі більше проникали до Російської імперії, однак, по суті, відбулося лише деяке зменшення кількості засуджених до каторги, хоча значущість цього виду покарання у пенітенціарній політиці неухильно знижувалася. Так, до кінця XIX – початку XX ст. розвиток у Російській імперії капіталістичних відносин призвів до певної надмірності робочої сили, у зв'язку із чим держава знизила активність у залученні засуджених злочинців для вирішення економічних завдань. Каторжани у цей період використовувалися переважно на роботах із видобутку корисних копалин, у вирубці лісу, будівництві доріг, у соляному господарстві. Значна частина каторжан залучалася до праці на Сахалінській каторзі, що відкрилася у 1875 р. [26].

У 1879 р. було створено Головне тюремне управління (ГТУ), діяльність якого почалася з того, що різні упокорювальні та робочі будинки, арештантські роти та боргові в'язниці у Російській імперії ліквідували. Замість них були створені місця позбавлення волі трьох типів. Перший – великі в'язниці, т. зв. центральні, підпорядковані ГТУ. Другий – в'язниці загального типу, підпорядковані губернським тюремним інспекціям.

Третій тип – каторжні тюрми та віддалені місцевості, куди масово заселялися каторжники, що відбули свій термін, наприклад, Сахалін, Якутія та ін. Завідування каторжними тюрмами покладалося на губернатора [5, с. 14–16].

Незважаючи на реорганізацію каторжних тюрем, система тілесних покарань у них скасована не була, навіть, навпаки, стала більш жорсткою. Так, злочини каторжан, скоєні ними під час відбування покарання, тягнули продовження терміну каторжних робіт, приковування до візка, ув'язнення до одиночної камери до ста днів, покарання різками та плітками до ста ударів, накладення кайданів. Одиночне ув'язнення виражалося у поміщенні ув'язненого в карцер із видачею гарячої їжі через три дні на четвертий. Циркуляр МВС від 30 березня 1892 р. вимагав також від губернаторів, щоб арештантам каторжного розряду голили праву половину голови, а засудженим, засланим на поселення, і волоцюгам – ліву [5, с. 23–24].

Відомий російський пенітенціарист І. Фойницький писав, що «однією з головних причин низької ефективності праці засуджених до каторжних робіт було те, що вони виснажувалися важкою фізичною працею, харчувалися надголодь, а необлаштовані тюремні приміщення були причиною важких хвороб» [27, с. 41]. Інший дослідник в'язниць Д. Дриль додавав, що до цього «приєднувалося жорстоке, нелюдське ставлення до арештантів із боку тюремної адміністрації» [11, с. 14].

Надалі, хоч і повільно, але режим ув'язнення та покарання каторжників пом'якшувався. У 1881 р. були скасовані довгі ланцюги для прикріплення до них по шість арештантів під час відправлення їх пішки з одного місця ув'язнення до іншого [5, с. 23–24, 29–30]. Важливим моментом у лібералізації умов перебування у каторжних тюрмах стали зміни у покаранні для засланих жінок і каторжниць. Майже упродовж усього періоду існування каторги дисциплінарне покарання різками застосовувалося до засуджених жінок. Лише закон 29 березня 1893 р. скасував це покарання, причиною чого послужив масовий протест проти різок, застосованих у 1889 р. на Карійській каторзі до політичної каторжанки Сігиди. Покарання різками викликало самогубство Сігиди та п'ятох інших каторжанок [28, с. 2].

До початку 80-х рр. XIX ст. у Російській імперії існувало 11 тимчасових центральних каторжних тюрем, із яких дві були відкриті у Харківській губернії – Новоборисоглібська та Новобілгородська. Ці дві тюрми були першими на території

України каторжними політичними централами та діяли одночасно з 1869 до 1892 рр. [3, с. 95].

До утворення каторжних політичних централів засуджені за державні злочини на каторжні роботи направлялися до сибірської в'язниці на Кару, але відправка політичних каторжан до Сибіру, що посилювалася у 1860-ті рр., не задовольняла російський уряд, який вважав за краще утримувати найнебезпечніших своїх ворогів ближче до себе під безпосереднім наглядом. Відому роль у відкритті каторжних політичних централів у Харківській губернії відіграло невдоволення шефа жандармів М. Мезенцова пом'якшенням режиму політичної каторги на Карі. Оскільки шеф жандармів був прихильником найсуворішої розправи з учасниками революційного руху і вважав за краще не вживати жодних заходів для зміни цього режиму, він створив каторжні політичні центральні, у яких встановив на правах повного господаря особливий режим на зразок режиму Олексіївського равеліну.

Приводом для відкриття харківських політичних централів послужив процес у справі Долгушина. Під час виконання публічної страти над Папіним і Плотніковим, засудженими у цій справі, Плотніков з ешафоту намагався вести революційну пропаганду. Внаслідок цієї події міністр внутрішніх справ з метою обтяження покарання Папіну та Плотнікову запитав у Олександра II дозвіл ув'язнити обох злочинців у якусь центральну тюрму замість заслання на Кару. Імператор дав такий дозвіл, додавши, щоб засуджені були ув'язнені до різних тюрем. Зрештою всі п'ятеро засуджених за процесом Долгушина (Долгушин, Гамов, Папін, Плотніков і Дмоховський) були направлені до Новобілгородської та Новоборисоглібської каторжних тюрем [5, с. 293–294].

Крім долгушинців, в'язнями цих каторжних централів були відомі тогочасні революціонери, засуджені за процесом «50-ти» 1876 р., процесом «про демонстрацію перед Казанським собором» 1876 р., процесом «Південноросійського союзу робітників» 1877 р. і за процесом «193-х» 1877 р. (П. Алексєєв, І. Мишкін, С. Войнаральський, Рогаčov, Муравський, Віташевський, Боголюбов, Бочаров, Чернявський, Кравченко та ін.) [5, с. 295]. Деякі з цих ув'язнених залишили свої спогади про перебування у централах. Так, докладний опис Новоборисоглібського та Новобілгородського централів дали колишні в'язні І. Джабадарі [9] та М. Сажин, засуджений за процесом «193-х» [22].

У Новоборисоглібському централі, крім політичних, утримувалися також і кримінальні злочинці. Якщо, за спогадами М. Сажина, у ньому в 1878 р. утримувалося близько 900 ув'язнених за кримінальні злочини (хоча камери були розраховані лише на 600 чол.), то для політичних каторжан було виділено окремий двоповерховий будинок з одинадцятьма одиночними камерами на кожному поверсі [22, с. 109]. За описом І. Джабадарі, обстановка камери у Новобілгородському централі складалася з ліжка, столу у вигляді дошки, вставленої у стіну, табуретки, прикріпленої нерухомо, та «параші». У камері завжди була напівтемрява. На ліжку не було ні матраца, ні ковдри, ні подушки, був лише один клапоть полотна, а в'язень прикривався на ніч своїми штанами. І. Джабадарі згадував: «Вночі – болісний сон на голих дошках; скорчені, сплутані ланцюгами та здерев'янілі від холоду члени – і ні клаптика хоча б соломи, яка завжди знайдеться до послуг останньої бездомної собаки» [9, с. 157].

Режим у цих політичних централах завжди залишався дуже жорстоким: були повністю заборонені побачення з родичами, спілкування між ув'язненими, читання книг (крім релігійних), будь-яка фізична праця. Останнє цілком суперечило закону, що вимагав заняття каторжан роботами. Тюремний нагляд, таким чином, прагнув лише однієї мети – замикання у тісні камери злочинців, закутих у кайдани, залишення їх цілими днями без занять, віч-на-віч із собою. Наслідком такого режиму часто були захворювання та смерть ув'язнених. За два з половиною роки із 13 осіб двоє померли (один із них збожеволів), а п'ятеро перебували під загрозою захворювання на сухоти.

Шеф жандармів М. Мезенцов взагалі не зважав на закон у боротьбі з політичними в'язнями. Так, він вимагав заковувати у ножні кайдани політичних арештантів, не звертаючи уваги на їхню належність до тих станів, привілеєм яких було звільнення від кайданів. Він також виступив із пропозицією особливого пристрою в одиночних залізничних вагонах, на зразок тюремних, для перевезення у них політичних арештантів в умовах повного роз'єднання [5, с. 298–299].

Душевні захворювання у централах почалися вже на першому році перебування у них в'язнів. Засуджений у справі Долгушина Гамов, доведений до самогубства, завдав собі у голову чотири рани. Тільки після цього він був доставлений до психіатричної лікарні, де помер у стані повного паралітичного недоумства 5 квітня 1876 р. Із загальної кількості 35 в'язнів обох централів за п'ять років

померло вісім осіб, а психічно захворіло семеро. У їх числі були переведені у 1880 р. до Казанської психіатричної лікарні Плотников, засуджений у процесі Долгушина, і Боголюбов, засуджений у процесі демонстрації 6 грудня 1876 р. у Санкт-Петербурзі. Це був той студент Боголюбов, який під час відвідування в'язниці петербурзьким градоначальником Треповим відмовився зняти перед ним шапку і був за це висічений. Як душевнохворий він був переведений до лікарні міста Казані, а після довгих клопотань його батьків і брата був відданий їм на поруки, де й помер [5, с. 300–301].

Закриття харківських централів відбулося за ініціативою міністра внутрішніх справ М. Лоріс-Мелікова. Хоча ним керували не міркування гуманності, а побоювання близькості знаходження обох централів від міста Харкова з його великою кількістю учнівської молоді, котра постійно цікавилася долею політичних в'язнів. Було вирішено перевести всіх ув'язнених із централів до Мценської політичної пересильної в'язниці для подальшого відправлення їх до каторжної тюрми на Карі [5, с. 302–303].

До початку ХХ ст. інститут заслання на каторжні роботи став занепадати, що пояснювалося як загальною нестачею коштів, так і тим, що це покарання дедалі більше суперечило загальноєвропейським тенденціям до гуманізації умов відбування покарання, пов'язаного з позбавленням волі. Російська імперія залишалася чи не єдиною країною, де на початку ХХ ст. на каторзі ще застосовувалися тілесні покарання та кайдани. Таке становище не могло не бути дисонансом у суспільній свідомості; зазначені середньовічні атрибути вже не залишали сумнівів у тому, що вони принижують людську гідність і що навіть засуджені за тяжкі злочини повинні утримуватися в таких умовах, які би цієї гідності не принижували [15, с. 47]. Каторжні роботи у тому вигляді, у якому вони існували, історично були приречені на «вимирання».

6 травня 1899 р. був утворений під головуванням міністра юстиції графа Кочубея Секретний комітет, котрому було доручено розробити законопроект про скасування заслання до Сибіру та реорганізацію каторги. Результатом його роботи стала згода Миколи II запровадити у Російській імперії закон про застосування смертної кари для каторжан. Покарання смертною карою передбачалося у суворо обумовлених випадках «вчинення засланнями злочину «політичного відтінку» (державної зради, змови проти царя й уряду, бунту, що супроводжувався пограбуванням, вбивствами

тощо) [6, с. 3]. Головним підсумком роботи Комітету стало видання нового Уложення 1903 р., якому передував закон 2 червня цього ж року. Цим законом за скоєні злочини визначалися такі види покарання: смертна кара, каторга, заслання на поселення, ув'язнення у виправному будинку, ув'язнення у фортеці, ув'язнення у тюрмі, арешт і грошова пеня. Відповідно до ст. 16 каторга могла встановлюватися безстроково або терміном від 4 до 15 років. Засуджені утримувалися у каторжних тюрмах у загальному ув'язненні та піддавалися примусовим роботам. Після відбуття каторги злочинці переводилися на поселення [12, с. 3].

Головним досягненням закону 2 червня 1903 р. стало скасування тілесних покарань для каторжан і засланців. Цим законом було скасовано биття людей батогами, плітками, різками та приковування до візків [28, с. 2], однак на початку ХХ ст. процес скасування тілесних покарань на практиці йшов повільно і був дуже далекий до повного завершення. Після революції 1905 р. умови утримання політичних в'язнів у тюрмах погіршилися. 30 вересня цього року Державною Думою було надано на розгляд законопроект «про заходи запобігання втечам арештантів із тюремних будівель», для чого на арештанта передбачалося надягати замість кайданів або наручників «попереджувальні зв'язки». Ці «зв'язки» були особливими кільцями двох типів для скріплення обох рук і правої руки з лівою ногою, причому вдягати їх треба було під одягом, непомітно для оточуючих, але цей винахід викликав обурення широкої громадської думки як такий, що чинив насильство над людиною, завдавав їй болю та ганьби, і був засуджений більшістю голосів [6, с. 3].

Новим поштовхом для подальшого перетворення каторги стала російсько-японська війна 1904–1905 рр. Внаслідок заняття острова Сахалін японцями штрафну колонію тут було скасовано, тому необхідно було десь розмістити всю кількість ув'язнених цієї колонії, але у сибірських тюрмах місць не вистачало [13, с. 2].

8 грудня 1909 р. Рада міністрів доручила міністру юстиції розробити проект перетворення каторги. Уряд ставив своїм завданням скасувати наявні каторжні установи та встановити новий тип відбування каторги в особливих центральних каторжних тюрмах, відкривши такі у великих центрах імперії. Такі тюрми під назвою «тимчасових» почали відкриватися з 1906 р. [5, с. 24–25]. На території України було відкрито три тимчасові каторжні тюрми – Харківську (1906–1917), Херсонську (1906–1918) і Миколаївську (1907–1920) [3, с. 95].

Проект передбачав збільшення терміну каторги із шести до двадцяти років, скасування поселень для тих, хто відбув каторгу, і скасування права сім'ї засудженого слідувати за ним на каторгу за казенний рахунок [18, с. 3]. Проект поділяв ув'язнених за тяжкістю режиму на три групи: випробуваних, виправних і пільгових [19, с. 4]. Особи, котрі відбули термін каторги, віддавалися під нагляд поліції: звільнені достроково – на 10 років, а решта – безстроково [20, с. 2]. Обмежувалося право каторжан на побачення до одного на три місяці і до того ж лише з батьками, дітьми та чоловіком. Ув'язнений міг написати рідним лише один лист на місяць. Одружуватися дозволялося лише тим особам, які отримали дострокове звільнення [5, с. 24].

Незважаючи на те, що цей проект було складено вже на початку ХХ ст., його основні положення про дисципліну та заходи покарання у каторжній тюрмі залишилися такими ж, якими вони були й у попередні десятиліття. Як і раніше, мали залишитися у силі постанови про кайдани, про покарання різками, про карцер тощо, але слід зазначити, що проект розглядав уже деяке пом'якшення режиму і тілесних покарань. Так, накладення ручних кайданів на безстрокових каторжан було скасовано, і міра ця могла застосовуватися лише як дисциплінарне стягнення на строк до трьох місяців, однак упродовж усього часу перебування у розряді випробуваних каторжани утримувалися у ножних кайданах [19, с. 4].

Як і в попередній період, суворіший режим перебування у тюрмі та більш тяжкі тілесні покарання застосовувалися до політичних каторжан. Так, у заснованій у 1906 р. Харківській каторжній тюрмі утримувалося 55 політичних ув'язнених, із яких соціалісти-революціонери становили 31%, соціал-демократи (меншовики) – 29%, більшовики – 10%, польські соціалісти – 7%, анархісти, народовольці – 5% і безпартійні – 18%. За підрахунками Харківського відділення політкаторжан, ці 55 осіб просиділи у тюрмах до суду над ними загалом 88 років і 7 місяців. Із них дев'ятеро людей, а саме: Бичков, Віленський, Галкін, Вікторов, Горниненко, Левапекій, Торнопольченко й Іванов-Соліцев, отримали смертні вироки, замінені потім на безстрокову каторгу. Причому двоє з них – Галкін і Торнопольченко – засуджувалися за різні злочини до страти двічі.

За час відбування покарання у Харківській каторжній тюрмі, що мала назву «Холодна гора», було покарано різками 19 арештантів, із них

шестеро піддавалися неодноразовим побиттям і тортурам як із боку адміністрації тюрми, так і її вищих чинів [1, с. 2].

24 липня 1925 р. у Харківському губернському суді слухалася справа за звинуваченням помічника начальника колишньої каторжної Холодногірської тюрми Крамаренка у побитті політичних ув'язнених у 1907 р. у день скликання другої Державної Думи. Примітним було те, що свідками у цій справі виступили особи, котрі неодноразово зазнавали побиття, але згодом, за радянського режиму, займали відповідальні посади, а саме: старший помічник генерального прокурора Фалькевич, його брат, старший помічник губпрокурора Топорищ, інженер Гузіков та ін. [24, с. 4].

Таким чином, каторжний режим, устанований у тюрмах Російської імперії, у тому числі у Харківській каторжній тюрмі, важко позначився на долі багатьох ув'язнених, і проєкт перетворення каторги не покращив би цього становища. Проєкт мав бути розглянутий четвертою Державною Думою, але Перша світова війна завадила стати законом цьому проєкту [13, с. 2].

Висновки. Прийняття громадськістю принципів гуманізації, лібералізму та концепції правової держави як основоположних для всієї правової системи у середині XIX ст. стали основою модернізації системи покарання і головною причиною реформи скасування тілесних покарань 1863 р. До кінця XIX ст. було створено законодавство, у якому відобразилася ще не завершена, але нова модель гуманізації каторги, однак багато нормативно-правових положень про міри покарання й умови перебування в'язнів, включно із законом 2 червня 1903 р. про скасування тілесних покарань для каторжан і засланих, значно розходилися з реальним станом справ у каторжних тюрмах Російської імперії. Це підтверджується умовами перебування політичних в'язнів у Новоборисоглібському та Новобілгородському політичних централах і Холодногірській каторжній тюрмі Харківської губернії. Російсько-японська війна та революційна активність на початку XX ст. зробили каторгу неактуальною для того часу. Незважаючи на це, Російська імперія залишалася однією з небагатьох країн, де у каторжних тюрмах ще застосовувалися тілесні покарання та кайдани.

Список літератури:

1. 534 года в царских застенках, каторге и ссылке. *Харьковский пролетарий*. 1925. № 190 (22 августа). С. 2.
2. Біліченко Л.С. Історія Миколаївської каторжної тюрми (1907–1920 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3. С. 50–59.
3. Біліченко Л.С. Каторжні тюрми України у контексті реформування пенітенціарної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2021. № 2 (34). С. 95–104.
4. Блинов И. Судебная реформа 1864 г.: историко-юридический очерк. Петроград : Сенатская типография, 1914. 234 с.
5. Гернет М.Н. История царской тюрьмы : в 5 т. Т. 3: 1870–1900. Москва : Госуд. изд-во юрид. лит-ры, 1961. 430 с.
6. Государственная Дума. *Утро*. 1907. № 146 (25 мая). С. 3.
7. Григор'єв О.М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття : історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2007. 21 с.
8. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 223 с.
9. Джабадарі И.С. В неволе. *Былое*. 1906. № 5. С. 147–181.
10. Джаншиев Г.А. Из эпохи великих реформ: (Освобождение крестьян. Отмена телесного наказания. Цензурная реформа. Новый суд. Военская реформа и пр.). Москва : Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1894. 716 с.
11. Дриль Д.А. Ссылка во Франции и России. Санкт-Петербург : Тип. Пантелеева, 1899. 174 с.
12. Заседание юридического общества. *Киевлянин*. 1903. № 264 (24 сентября). С. 3.
13. К реформе каторги. *Утро*. 1913. № 2001 (23 июня). С. 2.
14. Макаренко О.В. Генезис кримінальних покарань Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століть. *XIV Міжнародна наукова інтернет-конференція «Advanced technologies of science and education» (18–20 грудня 2017 р.)*. URL: <http://intkonf.org/makarenko-ov-genezis-kriminalnih-pokaran-getmanshini-kintsya-xvii-rochatku-xviii-stolit/> (дата звернення: 19.11.2021).
15. Марголин А.Д. Из области уголовного права. Киев : Работник, 1907. 127 с.
16. Пальченкова В.М. Трансформація громадського контролю за виконанням покарань: історико-правовий аналіз. Запоріжжя : Акцент, 2013. 523 с.

17. Петренко Н.И. Организационно-правовые основы режима исполнения наказания за общеуголовные преступления в местах заключения в пореформенный период (1864–1917 гг.) : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1997. 213 с.
18. Преобразование каторги. *Утро*. 1909. № 873 (22 октября). С. 3.
19. Реформа каторги. *Утро*. 1910. № 1125 (22 августа). С. 4.
20. Реформа каторги. *Утро*. 1913. № 2024 (17 июля). С. 2.
21. Россіхін В.В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. на матеріалах українських губерній : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2005. 22 с.
22. Сажин М.П. (Арман Росс). Воспоминания, 1860–1880 гг. Москва : Изд. О-ва Политкаторжан и Ссылнопоселенцев, 1925. 143 с.
23. Соцький Ю.Ф. Загальна характеристика системи кримінальних покарань за кримінальним уложенням від 22 березня 1903 р. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2012. Вип. 2. С. 83–88.
24. Суд. *Пролетарий*. 1925. № 164 (21 июля). С. 4.
25. Токаленко П.О. Реакційна політика царизму на Півдні України у роки першої російської революції 1905–1910 років: статистичний вимір. *Емінак*. 2015. № 4. С. 32–37.
26. Упоров И.В. Условия отбывания каторги в завершающий период Российской империи. URL: <http://cscb.su/n/040501/040501001.htm> (дата звернення: 19.11.2021).
27. Фойницкий И.Я. Русская карательная система. Санкт-Петербург : Тип. Безобразова, 1874. 48 с.
28. Часть неофициальная. *Киевлянин*. 1903. № 194 (16 июля). С. 2.

Mironova I.S. IMPLEMENTATION OF THE REFORM OF CORPORAL PUNISHMENT ABOLITION IN PENAL SERVITUDE PRISONS OF KHARKIV GOVERNORATE (THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURIES)

The article considers the main provisions of the reform of the corporal punishment abolition in 1863 and its implementation in the penal servitude prisons of the Kharkiv governorate. It is highlighted that the reason for the implementation of this reform was the humanization of society and the liberal reforms of Alexander II. The author notes that, at the initial stage, the reform preserved the main types of corporal punishment for convicts and deportees to Siberia.

The conditions of stay and the system of corporal and moral punishments of political convicts in the Novoborisoglebsk and Novobelgorodsk political central prisons are covered. The main types and terms of penal servitude are considered as well as the key laws and legislative acts on its reorganization. The author analyses the establishment of penal servitude prisons and the evolution of the penitentiary system during the second half of the XIX – the early XX centuries. It is stated that the main achievement of the law on June 2, 1903, was the abolition of corporal punishment for penal servitude convicts and exiles.

It is noted that the Russo-Japanese War of 1904–1905 and the revolutionary events of 1905 prompted the reorganization of penal servitude and the strengthening of the regime of political prisoners in penal servitude prisons. It led to the implementation of the death penalty by Nicholas II for political convicts. It is specified that in the territory of the Ukrainian governorates at that time, there were three temporary penal servitude prisons in Kharkiv, Kherson and Mykolaiv. The conditions of stay and the system of punishment of prisoners in the Kholodnogorsk penal servitude prison are considered.

The author highlights that the last draft of the reorganization of penal servitude in 1909 left the previous provisions on the discipline and punishment of prisoners in penal servitude prisons, although it considered some mitigation of the regime and corporal punishment. The Russian Empire remained one of the few countries, where corporal punishment and shackles were still used in penal servitude prisons in the early XX century.

Key words: *penal servitude prisons, penal servitude, reform of corporal punishment abolition, Kharkiv governorate, Novoborisoglebsk and Novobelgorodsk political central prisons, Kholodnogorsk penal servitude prison, political prisoners.*